

گونه‌شناسی فقه‌الاداره

مطالب ذیل به صورت مختصر خدمت خواننده محترم ارائه شده و به تفصیل در جلد ۱ کتاب فقه‌الاداره تبیین شده است. مطالبی که ذیلاً خدمت خواننده محترم ارائه میگردد بخشی از جلد اول کتاب فقه‌الاداره تألیف استاد قوامی می باشد

فصل چهارم: گونه‌شناسی فقه‌الاداره

پس از مباحث مفهوم‌شناسی، روش‌شناسی و منبع‌شناسی به مبحث مهم گونه‌شناسی فقه‌الاداره می پردازیم.

تعریف: مراد از گونه، نمونه‌هایی از ادب‌فقهی و استنباط‌جوهری در فقه‌سنجی در قالب کتاب، باب، فراز، فرع و مقررات است که به صورت تطابقی یا التزامی یا تضمینی به اموری از مدیریت دلالت می کند.

این گونه‌ها که حاصل تلاش اجتهادی فقهای شیعه از کلینی تا خمینی است؛ مفهوماً یا مصداقاً یا موضوعاً و یا حکماً به مسائل مدیریت مربوط می شوند.

اهمیت: دست‌یابی و آشنائی با این گونه‌های مدیریتی-فقهی، ضمن معرفی فقه‌سنجی به عنوان یک فقه‌جامع و غنی، براستحکام و اتقان مباحث فقه‌الاداره خواهد افزود؛ همچنین بهره‌بردن از استنباطات فحول عرصه فقه و اجتهاد، باعث می شود با اطمینان و جسارت بیشتری به فقه‌الاداره پرداخته شود و احکام استحصال شده و استنباط شده مدیریت از پیشینه و پشتوانه اعتماد‌آفرینی برخوردار شوند. به طوری که بتوان هماهنگ با تلاش‌های فقهای گران‌سنگ، حوادث واقع مدیریت را به راحتی حل و فصل نمود.

نکته: مراد از گونه‌های فقهی، فقط مواردی است که در جوامع فقهی از باب طهارت تا دیات موجود است. پس آثاری همچون فقه‌الاداره مرحوم سید محمد حسینی شیرازی یا ولایت‌فقیه حسینعلی منتظری و امثال آن که به شکل ویژه‌ای در باب فقه‌الحکومه و فقه‌الاداره تنظیم شده‌اند؛ جایگاه معرفی‌شان در منبع‌شناسی بوده است که مفصلاً اشاره شد.

کارکرد گونه‌شناسی

۱- مایه اعتبار بحث فقه‌اداری در اوساط علمی خواهد بود.

۲- باعث تسهیل در تولید فقه‌الاداره می شود، چراکه فعالیت علمی بدون سابقه و پیشینه، سختی خاص به خود را دارد.

۳- موجب تعمیق و تکمیل مباحث فقه اداری می شود.

۴- ورود به مسائل فقه اداری را با بصیرت توأم خواهد کرد.

۵- تأثیر عمیقی بر روش شناسی و منبع شناسی فقه اداری خواهد داشت.

گونه شناسی عام فقه اداره

مراد از فقه در اینجا فقه موجود از طهارت تا دیات است که ابتکار تبویب آن از مرحوم علامه حلّی است.

ادعا: مجموعه فقه جواهری، مدیریتی است و تماما فقه الاداره است. شاید مراد امام راحل در این فراز از کلامشان که می فرمودند: «حکومت، فلسفه فقه است» نیز همین باشد؛ یعنی احکام فقهی تماما به غرض و فلسفه مدیریت و حکومت بر جامعه و اداره صحیح آن، تدوین شده است.

برای این که نگرش عام مدیریتی، به مجموعه فقه درست توجیه و تبیین شود، ابتدا باید دانست که مدیریت دارای ۳ حلقه مرتبط با یکدیگر است.

۱- «مدیریت بر خویشتن» که همان تدبیر نفس است.

۲- «مدیریت منزل» که همان تدبیر منزل است.

۳- «مدیریت مدن» که همان مدیریت اداره جامعه است.

علی القاعده فقط در صورتی که به هر حلقه به طور دقیق و صحیح عمل شود، حلقه بعدی امکان پذیر خواهد بود. به طور مثال کسی که در تدبیر نفس ناموفق است در مدیریت منزل و مدیریت مدن نیز ناموفق بوده و قطعاً ضعیف عمل می کند. توجه به این نکته لازم است که تقسیم مزبور به فیلسوفان اجتماعی مانند فارابی نسبت داده شده است. با توجه به این مقدمه ای که ذکر شد، کتاب های فقهی را این گونه تقسیم می کنیم:

۱- مدیریت بر خویشتن، شامل کتاب های طهارت، نماز (فردی)، روزه، اعتکاف، عهد، نذر، قسم

۲- تدبیر منزل، شامل کتاب های

۱-۲- نکاح، طلاق، خلق، مبارات، اظهار، ایلاء و لعان

۲-۲- ارث، وصیت

۳- تدبیر مدن (مدیریت جامعه):

۳-۱- مدیریت سیاسی، شامل کتاب های:

۳-۱-۱- قضاء، شهادات، حدود، تعزیرات، قصاص، دیات

۳-۱-۲- نماز جمعه، حج، حبس

۳-۲- مدیریت نظامی، شامل کتاب های:

۳-۲-۱- جهاد، عتق، تدبیر، مکاتبه

۳-۳- مدیریت فرهنگی - اجتماعی، شامل کتاب های:

۳-۳-۱- امر به معروف و نهی از منکر، سبق و رمایه، وکالت، جعاله، ضمان، حجر، ودیعه، عاریه، اطعمه و اشربه

۳-۳-۲- صلح، شرکت، صید، ذباحت، هبات، وقف

۳-۴- مدیریت اقتصادی شامل کتاب های:

۳-۴-۱- خمس، زکات، بیع، تجارت، رهن، مفلس، مضاربه، مزارعه، مساقات، صدقات، لقطه

۳-۴-۲- احیاء موات

تبصره:

۱- تقسیم فوق بر اساس ابواب فقهی موجود در کتب فقهی و حدیثی است که تمام آن را شامل شده است.

۲- ابواب جدید می تواند به تناسب افزوده شود.

۳- محورهای چهارگانه مدیریت منابع انسانی، وظایف مدیریت، مدیریت رفتار سازمانی و مدیریت فرهنگ سازمانی در تمامی

ابعاد و عرصه های فوق جاری است.

مثال: مدیریت رفتار سازمانی که عمده آن بحث انگیزش است.

الف. در تدبیر نفس از خود انگیزشی بحثی شود.

ب. در تدبیر منزل: انگیزش اعضاء و خانواده مورد بحث است.

ج. در تدبیر جامعه و مدن: انگیزش سازمان مربوطه اعم از (سازمان اقتصادی- سیاسی- نظامی - فرهنگی و...) مورد نظر است.

در یک تقسیم ثنائی می توان گفت:

۱- مدیریت یا برخوردن است که تدبیر نفس است

۲- یا برخوردن نیست

۱-۲- یا در خانواده است که تدبیر منزل است

۲-۲- یا در جامعه است که تدبیر مدن است

با دسته بندی فوق، فقه سنتی، صیغه و صیغه مدیریتی می یابد. اصولاً فلسفه احکام اسلام و فقه، اداره جامعه است و دین برنامه زندگی است؛ در این میان فقه آئین نامه قانونی و مقرراتی این برنامه زندگی است که اداره نفس، منزل و جامعه را به عهده گرفته است. در حقیقت ذائقه فقه و سمت و ابعاد گسترش آن در جهت بهتر اداره کردن انسان ها است و می توان بدون هیچ مسامحه ای ادعا کرد که فقه ما تاکنون فقه الاداره بوده است و تنها تغییری که در دسته بندی جدید دیده می شود تغییر، در قالب و شکل است؛ یعنی مواد همان موادی است که علامه حلی و امثال ایشان طراحی کرده بودند و فقط در قالبی جدید ارائه می شود.

گونه شناسی خاص در فقه الاداره

طبق دیدگاهی که مطرح شد، مجموع فقه موجود به عنوان یک میراث ارزشمند، از فقه الاداره محسوب شد، چرا که کل فقه برای مدیریت تنظیم شده بود.

۱- گونه کتاب

۱-۱- کتاب العتق و ملحقات آن¹

¹ ر.ک: جواهر، ج ۳۴، کتاب العتق

۱-۱-۱- مباحث اماء و عبید (کنیزان و بردگان) دو نوع است:

الف- احکام آزاد کردن عبد که تحت عنوان احکام العتق است و در کتب مکاتبه، استیلا، تدبیر و در قسمتهایی از کفارات، مانند کفاره قسم، کفاره افطار روزه عمدی، آمده است.

ب- احکام برده گرفتن که تحت عنوان احکام الرق است که فروعاتی مانند شرائط استرقاق، اثبات رقیّت، اسباب ازاله رق، احکام رقیق (خانواده او، بیع و شراء او، نکاح و طلاق او، تصرفات و تجارتات او، جهاد او، جنایات و دیات و دیون او، اقرارات او) دارد.

۱-۱-۲- نکات:

۱- افتخار فقه به این است که، کتاب رسمی آن تحت عنوان کتاب العتق است نه کتاب الرق، بدین معنا که روح و ذوق اسلام با آزادی و تحریر و الغاء بردگی است، مگر در ضرورت جنگ ها که دارای شرایط بسیاری است.

۲- احکام اسلام طوری طراحی شده است که به بهانه های گوناگون، به آزاد کردن بندگان منجر شود؛ به عنوان کفاره افطار روزه، نقض قسم و مواردی از این دست؛ تا آنجا که حتی اگر خدمات مفیدی انجام می دادند موجبات آزاد آنان فراهم می شد.

۳- اسلام لغو بردگی را مثل حرمت شراب به تدریج از طریق احکام العتق انجام داده است.

۴- خیلی از بردگان نزد معصومان و صالحان دوره آموزش و مهارت می گذراندند و پس از موفقیت، سند آزادی خود را بدست می آوردند. شاهد این مدعا برخی از این آزاد شدگان هستند که به چهره های ماندگار و تأثیرگذار در تاریخ تبدیل شدند، مانند «طارق» بانی تنگه جبل الطارق و یاقوت حموی، نویسنده معجم البلدان که اثری نفیس در جغرافیای سیاسی است و نیز بلال حبشی که مؤذن و روابط عمومی سازمان نبوی به شمار می آمد و بسیاری دیگر.

۵- نوع آزادشدگان، مایل به تداوم خدمت نزد معصومان بودند که حاکی از وجود شرائط انسانی در طول دوران اسارت آنها بوده است.

۶- تعداد قابل توجهی از مادران ائمه معصومین (ع) کنیز بوده اند.

۱-۱-۳- ارتباط کتاب العتق و ملحقات آن با فقه الاداره

۱- عبد رقیق (اسیر) تحت فرمان مولای خود است و نمونه ای از فرمانده و فرمان بر هستند.

۲- در ادبیات جدید فقهی عالی (دروس خارج) به جای عبد و أمه، اصطلاح کارمند و مدیر را به کار برده اند؛ مانند آیت الله مکارم شیرازی در درس خارج حج.

۳- اخلاق مولی با عبد خود نوعی از مدیریت رفتار سازمانی را تشکیل می دهد که قادر به خلق ملاک و معیار در این زمینه برای مدیریت نوین است.

۴- فرهنگ عتق و تحریر رقبه، نوعی از مدیریت فرهنگ سازمانی است که در آن به کرامت و حریت انسان ها توجه می شود.

۵- نوع به کارگیری عبد، نهادن وظایفی بر دوش او، تقسیم کار بین بردگان، استفاده از تخصص آنان، مجهز کردن آنها به مهارت و تخصص، حاکی از یک نوع سازماندهی است.

۶- انواع برنامه های عتق و آزادی، مانند تدبیر و مکاتبه و استیلا، نشانگر شکلی از برنامه ریزی زمان بندی شده و روش مند در سازمان اِماء و عبید است، به عنوان مثال در عقد مکاتبه قراردادی با عبد نوشته می شود تا کار کند و حقوق خود را به عنوان قیمت خود به مولای خود برگرداند و به تدریج آزاد شود؛ ضمن این که طی این مدت در بازار کار مهارت ها و تجاربی را هم تحصیل می کند.

۷- آموزش دادن به بندگان، تربیت آنان، پرداخت حقوق و دستمزد به آنان، بیع و شراء عادلانه آنان، بیانگر نوعی از مدیریت منابع انسانی است.